

YAYGIN DİN EĞİTİMİNDE UZAKTAN ÖĞRETİM UYGULAMALARI VE ONLINE CAMİ DERSLERİ

DISTANCE EDUCATION APPLICATIONS AND ONLINE MOSQUE COURSES IN FORMAL RELIGIOUS EDUCATION

Geliş Tarihi: 24.08.2022 Kabul Tarihi: 08.12.2022

✉ YUSUF BATAR

PROF. DR.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

yusuf.batar@inonu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-1620-7754

✉ SERKAN DEMİR

DR. ÖĞR. ÜYESİ

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

serkan.demir@inonu.edu.tr

orcid.org/0000-0003-2701-0949

✉ GÜLŞEN SAYIN

DR. ÖĞR. ÜYESİ

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ

orcid.org/0000-0002-9214-7573

gulsensayin@hotmail.com

ÖZ

Bu çalışmada, yaygın din eğitiminde uzaktan eğitim uygulamalarının imkânları ve sorunlarıyla ilgili teorik tartışmaların yansın uzaktan eğitim programlarının bir uygulaması olarak çevrimiçi cami dersleriyle ilgili bir uygulamanın analizi yapılmaktadır. Çalışmanın temel problemi, cami merkezli yaygın din eğitiminin teolojik ve tarihi arka planını oluşturan "herkese ulaşma" hedefinin uzaktan erişim yoluyla gerçekleştirme durumunu ve bu uygulamanın güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymaktır. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş ve öncelikle uygulaması yapılan cami derslerinin temelini oluşturan tarihî, teolojik ve eğitimsel arka planın teorik çerçevesi üzerinde durulmuş ardından günümüzde iletişim teknolojisinin genel anlamda din hizmetleri ve özellikle yaygın din eğitimi sahasında kullanımıyla ilgili tartışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. Araştırmanın uygulama kısmında ise camide verilen derslerin uzaktan eğitim aracılığıyla cami cemaatine ulaşması sağlanmış ve sonrasında yarı yapılandırılmış mülakat sorularıyla eğitimleri sunan hocaların ders içerik ve derslerin uzaktan yapılmasına ilişkin görüşleri toplanarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda çevrim içi eğitim yöntemlerinin güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin bazı bulgulara erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Yaygın Din Eğitimi, Uzaktan Eğitim, Cami Dersleri, Çevrimiçi Cami Dersleri.

ABSTRACT

In addition to the theoretical discussions on the possibilities and problems of distance education in non-formal religious education, this study analyzes an application of online mosque classes as an application of distance education programs. The main problem of the study is to identify the realization of the goal of "reaching everyone", which constitutes the theological and historical background of mosque-centered non-formal religious education, through distance access and the strengths and weaknesses of this practice. The research adopts a qualitative methodology and primarily focuses on the theoretical framework of the historical, theological and educational background that forms the basis of the mosque lessons, followed by discussions on the use of communication technology in the field of religious services in general and non-formal religious education in particular. In the application part of the research, the courses given in the mosque were made available to the mosque congregation through distance education, and then the opinions of the teachers on the course content and the distance education of the courses were collected and analyzed through semi-structured interview questions. As a result of the research, some findings were reached regarding the strengths and weaknesses of online education methods.

Keywords: Religious Education, Non-Formal Religious Education, Distance Education, Mosque Lessons, Online Mosque Lessons.

SUMMARY

In addition to the theoretical discussions on the possibilities and problems of distance education applications in non-formal religious education, this paper analyzes an application of online mosque classes as an application of distance education programs. Focusing first on the theoretical framework of the historical, theological and educational background that forms the basis of mosque classes, the study then provides some basic information about the debates on the use of communication technology in religious services in general and in the field of non-formal religious education in particular. In order to form the basis of the study, some sample applications reflecting how remote access opportunities are used in religious services will be mentioned first. Following this general information, details will be given about the realization process of the “Online Mosque Lessons” project implemented at İnönü University Theology Mosque and the situations encountered in practice.

Within the scope of our study, the courses given in the mosque in the fields of hadith, fiqh, theology, tafsir and Islamic history were made available to the mosque congregation through distance education, and then the opinions of the instructors were collected and analyzed with semi-structured interview questions. Thus, it was tried to contribute to the development of distance education model in non-formal religious education on the axis of the opinions of educators providing non-formal education services in mosques. The main problem of the study is to reveal the realization of the goal of “reaching everyone”, which constitutes the theological and historical background of mosque-centered non-formal religious education, through distance access provided by communication technology and to reveal the strengths and weaknesses of this practice.

Today, mosques are among the most important places for religious education. However, mosques, which are now an important application area of non-formal religious education, need a transformation in line with the requirements of the digital age. During the pandemic that started at the end of 2019, the closure of all the places where people come together for education, trade, worship, health, entertainment, etc. and the fulfillment of all these services through remote interaction accelerated this process. As a result, the effective

use of communication technology and digital opportunities has become even more important during the pandemic period. Because the state of limitation experienced during the pandemic process has also led to the realization of some opportunities. These new opportunities, which are based on technology and digitalization, have shown us that many services and activities can be carried out simultaneously and diachronically, regardless of location. These new opportunities have even enabled us to reach more people in a shorter period of time.

As mentioned above, this study is about the analysis of a practice that emerged in a process in which distance education opportunities and threats were discussed on the one hand and distance education programs were being implemented on the other. Furthermore, this study examines the effects of the courses given in the mosque of the Faculty of Theology of İnönü University by integrating distance education. Courses in the fields of hadith, fiqh, theology, tafsir and Islamic history were given to the mosque congregation through distance education, and then the opinions of the instructors were collected and analyzed through semi-structured interview questions. Thus, we tried to contribute to the development of the distance education model in non-formal religious education on the axis of the opinions of educators who provide non-formal education services in mosques. The main problem of the study is to reveal the realization of the goal of “reaching everyone”, which constitutes the theological and historical background of mosque-centered non-formal religious education, through distance access provided by communication technology and to reveal the strengths and weaknesses of this practice.

GİRİŞ

İlâhî mesajın bütün insanlara ulaştırılması her şeyden önce temel bir dinî hedeftir. Nitekim risâlet göreviyle vazifelendirilen her bir peygamber bütün hayatını bu “tebliğ” vazifesi için vakfetmiştir. Bu kapsamda insanlarla birebir iletişim kuran peygamberler, kısa zamanda olabildiğince çok kişiye ilâhî mesajı ulaştırmak amacıyla yaşadıkları dönemin iletişim imkânlarını kullanmışlardır. Yaygın din eğitimi kavramını bu misyonun bir devamı olarak görmek mümkündür. Nitekim yaygın din eğitimi; örgün eğitim alan kişiler dâhil, bütün insanları hedef alan kitlesel bir eğitim türü olarak tanımlanmaktadır. Bütün dinî geleneklerde bu vazifenin ifâsına dönük çabaları ve kurumsallaşmaları görmek mümkündür. İnsanların dinle ve dindaşlarıyla buluştuğu ibadet mekânları bu etkinliklerin en müstesnâ kurumlarıdır.

İbadet mekânları insanlık tarihi boyunca yaşamın merkezinde yer alarak bireysel ve toplumsal organizasyonların şekillenmesine katkı sunmuştur. Bu durum ihtiyaçlar temelinde gelişmiş, hemen bütün dinlerde ibadethaneler toplumu eğiten, yönlendiren bir alan olmuştur. Havra, kilise, cami ve tapınak gibi her bir dinî geleneğin kendi içinde böyle bir mekân ürettiğini söyleyebiliriz. Bu durumu İslâm dini özelinde daha belirgin bir şekilde görmek mümkündür. Çünkü Hz. Muhammed döneminden itibaren mescitler yalnızca birer ibadethane olarak değil aynı zamanda toplumun eğitim ve yönetim süreçlerinde aktif olarak kullanılmıştır.¹ İslâm tarihinde uzunca bir dönem bu özelliğini koruyan cami ve mescitler zamanla eğitim ve yönetim için farklı mekânların inşa edilmesiyle daha dar bir eğitim modeline ev sahipliği yapmıştır.

Günümüzde camiler din eğitiminin yapıldığı en önem-

¹ Bazı örnekler için bk. Fethullah Zengin, “Hz. Peygamber Dönemi Medine’inde Mescid’in Sosyal ve İdari Rollerini Üzerine”, *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyal ve Kültürel Açından-*, haz. Fikret Karaman vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 2/831-838.

li mekânlar arasında yer almaktadır. Öte yandan yaygın din eğitiminin önemli bir uygulama alanı olan camiler de dijital çağın gerekleri paralelinde bir dönüşüme ihtiyaç duymaktadır. 2019 yılının sonlarında başlayan pandemi süreciyle insanların eğitim, ticaret, ibadet, sağlık hizmeti, eğlence vb. amaçlarla bir araya geldiği bütün mekânların kapanması ve tüm bu hizmetlerin uzaktan etkileşim yoluyla karşılanması söz konusu süreci hızlandırmıştır. Neticede iletişim teknolojisinin ve dijital imkânların etkin bir şekilde kullanılması pandemi döneminde daha da önemli hale gelmiştir. Zira pandemi süresince yaşanan kısıtlılık hali bazı imkânların fark edilmesine yol açmıştır. Temelini teknolojinin ve dijitalleşmenin oluşturduğu bu yeni imkânlar, birçok hizmetin ve etkinliğin mekâna bağlı olmadan, eş ve art zamanlı olarak yapılabileceğini bize göstermiştir. Hatta bu yeni imkânlar sayesinde daha kısa sürelerde daha çok kişiye ulaşabilme fırsatı ortaya çıkmıştır.

Bu çalışma, yukarıda ifade edildiği gibi bir yandan uzaktan eğitim fırsatlarının ve tehditlerinin tartışıldığı, diğer yandan uzaktan eğitim programlarının yapıldığı bir süreçte ortaya çıkan bir uygulamanın analiziyle ilgilidir. Çalışmada, İnönü Üniversitesi İlahiyat Camisinde verilen derslerin uzaktan eğitime entegre edilmesiyle ortaya çıkardığı etkiler incelenmektedir. Camide hadis, fıkıh, kelâm, tefsir ve İslâm tarihi alanlarında verilen derslerin uzaktan eğitim aracılığıyla cami cemaatine ulaşması sağlanmış ve sonrasında yarı yapılandırılmış mülakat soruları ile eğitimleri sunan hocaların ders içerikleri ve derslerin uzaktan yapılmasına ilişkin görüşleri toplanarak bu görüşler analiz edilmiştir. Böylelikle yaygın din eğitiminde uzaktan eğitim modelinin, camilerde yaygın din eğitimi hizmeti sunan eğitimcilerin görüşleri ekseninde geliştirilmesine katkı sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın temel problemi, cami merkezli yaygın din eğitiminin iletişim teknolojisinin sağladığı uzaktan erişim yoluyla gerçekleşme durumunu ve bu uygulamanın güçlü ve zayıf yönlerini ortaya koymaktır.

Bu makalede öncelikle uygulaması yapılan cami derslerinin temelini oluşturan tarihî, teolojik ve eğitimsel arka planla ilgili teorik çerçeve üzerinde durulmuş ardından günümüzde iletişim teknolojisinin genel anlamda din hizmetleri ve özellikle yaygın din eğitimi sahasında kullanımıyla ilgili tartışmalar hakkında temel bazı bilgiler verilmiştir. Çalışmanın zeminini oluşturmak için öncelikle din hizmetlerinde uzaktan erişim imkânlarının nasıl kullanıldığını yansıtan bazı örnek uygulamalardan bahsedilecektir. Bu genel bilgilerden sonra İnönü Üniversitesi İlahiyat Camisinde uygulanan “Online Cami Dersleri” projesinin gerçekleşme süreci ve uygulamada karşılaşılan durumlar hakkında bilgiler verilecektir.

1. YÖNTEM

Çalışmada öncelikle konuyla ilgili literatür taranarak teorik bazı veriler elde edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Öncelikle alanyazın taraması yapılmış ve teorik zemin betimsel olarak ele alınmıştır. Akabinde ise uygulaması yapılan çevrimiçi cami derslerini sürdüren öğretim üyelerinin uygulamaya ilişkin görüşleri yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Bu çerçevede çalışmada araştırmacı ve çalışma grubunu da sürece dâhil etmeyi hedefleyen ve problem çözücü veya süreç gelişimine katkı sunmayı hedefleyen eylem araştırması tercih edilmiştir.²

Nitel araştırmalarda derinlemesine bilgi edinimi hedeflendiği için tercih edilen çalışma grubu da derinliği yakalama hedefi ile amaçlı örneklem grubu stratejisi ile belirlenmiştir. Yine nitel araştırmalarda çalışma grubunun özel bir konu ile ilgili küçük bir grup ile ortaya konulan problemler üzerine geliştiği için genelleme zorunluluğu taşımamaktadır. Ancak bu durum çalışmanın ele aldığı problemi ve ulaşılan sonuçları çalışma grubuna indirgemez.³ Çalışma grubu cami ortamında bu dersi çevrim içi olarak devam ettiren yedi öğretim üyesinden oluşmaktadır. Mülakat tekniği ile toplanan veriler için nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz tercih edilmiştir. Bu bağlamda katılımcılara ait görüşler kendi ifadeleriyle doğrudan kategori ve kodlar şeklinde verilmiş daha sonra yorumlar ve tartışma sunulmuştur.

Çalışmanın ana problemi göz önünde bulundurulduğunda çalışma farklı boyutlarıyla ele alınmaya müsaittir. Ancak makalenin sınırlılığı ve pandemi koşullarında dinleyici kitlesine ulaşma imkânlarının kısıtlı olmasından dolayı araştırmada yalnızca eğitim verenler boyutu ele alınmıştır.

1.1. Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışmanın giriş kısmında da belirtildiği gibi pandemi döneminde İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Camisinde uzaktan eğitim yoluyla cami dersleri gerçekleştirilmiştir.⁴ Uygulaması yapılan bu yaygın din eğitimi hizmeti, hafta içi her gün öğle namazlarından yarım saat önce sürdürülmüştür. Eylem araştırmalarının doğası gereği sürece çalışma grubu ve araştırmacılar aktif olarak dâhil olmuşlardır. Çalışmada elde edilen veriler camide bu dersleri sunan akademisyenlerin görüşlerinden elde edilmiştir. Yapılan

² Şener Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Akademi, 2021), 263-264.

³ Büyüköztürk, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 272.

⁴ Yaygın din eğitiminin uzaktan bir örneği olarak çevrimiçi cami dersleri İnönü Üniversitesi'nde BAP projesi kapsamında düzenlenmiş ve 01.02.2021 tarihinde başlayan dersler aynı yılın haziran ayının sonuna kadar devam etmiştir.

derslerin başlıkları; İbadetler Fıkhı, Kur’ân’dan Hayata, Ahlâk Hadisleri, Ashâb-ı Kiram ve düzenli olarak yapılan Cuma Vaazları şeklindedir.

Bir dönemlik ders etkinliğinin ardından yarı yapılandırılmış bir mülakat formu ile ders veren akademisyenlerin birebir gözlemleri ve kanaatleri alınmıştır.⁵ Dersleri yürüten öğretim elemanlarıyla yapılan mülakatlarda yaygın din eğitimi hizmeti olarak sunmuş oldukları çevrimiçi cami dersleri hakkındaki tecrübeleri ve konuya ilişkin önerileri üzerinde durulmuştur. Alınan değerlendirmelerde, çevrimiçi cami derslerinin güçlü ve zayıf yönleri ve uzaktan yaygın din eğitimi için öneriler konularında bazı temel tespitler ortaya çıkmıştır.

2. CAMİLERİN EĞİTİM FONKSİYONU VE CAMİ DERSLERİ

İslâmî gelenekte insanların dinî konularda bilgi edindiği en önemli merkezlerden birisi camidir. Camilerde, inşa edildiği tarihten itibaren tedris halkaları kurulmuş, asırlar boyunca cemiyet büyüdükçe, bunlar da inşa edildiği bölgedeki ihtiyaçlar çerçevesinde gelişmiştir.⁶

İslâm eğitim tarihiyle ilgili kaynaklarda camilerde yoğun katımlı eğitim faaliyetlerine dair pek çok örneğe yer verilir. Başta Mescid-i Nebevî olmak üzere daha sonraki dönemlerde yapılan bütün mescit ve camiler günlük ibadetlerin yanı sıra yoğun birer eğitim yeri olarak işlev görmüştür. Muhammed Hamidullah’ın “İlk İslâm Üniversitesi” olarak adlandırdığı ve Mescid-i Nebevî bünyesinde yer alan ve ilk muallimi Hz. Peygamber olan Suffe’de, zamanla okuma-yazma, Kur’ân, tefsir, hadis, tarih, Arap şiir ve edebiyatı gibi farklı alanlarda dersler verilmiştir.⁷ Mescidin bu eğitim fonksiyonunun Asr-ı saadetten sonra da devam ettiği tarihî bir gerçektir. Dolaşısıyla cami derslerini bu köklü geçmişle ele almak gerekir.

Cami dersleri, klasik vaaz ve hutbe formatının dışında belirli konuların, belirli bir katılımcı kitlesiyle birlikte, bir plan dâhilinde daha sistematik olarak işlendiği bir etkinlik türüdür. İslâm eğitim tarihinde önemli bir yer tutan bu dersler uzun yıllar boyunca birçok alanda eğitimin yapıldığı bir imkân oluşturmuştur. Cami derslerinde öteden beri belli konularla ilgili kitaplar baştan sona mütalaa edilebilmiş, başından sonuna kadar derslere katılan belli sayı ve seviyede cemaatle dersler yapılmıştır. Önceki dersin cemaat ve hoca tarafından tekrar edilmesi, notlar alınması, soru cevap faslının olması, belli aralıklarla ödüllü sınav ve benzeri metotlarla derslerin aktif bir şekilde işlenmesi neticesinde cami dersleri nerdeyse örgün eğitim

⁵ Mülakat için İnönü Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan uygunluk izni alınmıştır. (Etik Kurul Evrak Kayıt Numarası: 15/04/2022-E.168977).

⁶ Lütfi Doğan, “Camiler ve Eğitim”, *Diyanet İlmî Dergi* 4/12 (1965), 231.

⁷ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1990), 2/769.

seviyesinde gerçekleşmiştir.⁸

İslâm Medeniyetinin adeta bir klasiği olan cami dersleri Hz. Peygamber döneminden itibaren -Suffe örneğinde de görüleceği üzere- her zaman varlığını korumuştur. Bilindiği gibi bu mütevazı çatı altında kadınlı erkekli yüzlerce Müslüman eğitim görmüş ve burada yetişen insanlar ilerleyen süreçlerde başka yerleşim yerlerine öğretmen olarak gidip eğitim vermişlerdir.⁹ Ashâbın bu örnekliliği daha sonraki Müslüman nesillere de yol göstermiş birçok sosyal ve kültürel etkinliğe ev sahipliği yapan mescitler eğitim fonksiyonuna İslâm tarihinin her döneminde devam etmiştir.

Medreselerin kuruluşundan sonra da eğitim fonksiyonunu devam ettiren camilerde başta Kur’ân-ı Kerîm ve hadis olmak üzere edebiyat, gramer, şiir, tıp teorisi gibi çeşitli konuların işlendiği ders halkaları her zaman olmuştur. Osmanlı döneminde de devam eden bu gelenek Cumhuriyet döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı’nın önemli bir hizmeti olarak devam etmiştir.¹⁰ Cami dersleri Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yürüttüğü din hizmetlerinin temel bir aracı olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı’nın cami hizmetleriyle ilgili genelgesinde “cami dersleri” din görevlilerinin temel bir vazifesi olarak belirlenmiştir.¹¹ Söz konusu genelgede bu derslerin verimli bir şekilde yapılabilmesi için bazı öneriler de sıralanmaktadır. Bu kapsamda, her cami için haftalık “Cami Dersleri” programının hazırlanması ve vatandaşlara duyurulması, bu derslerde sabah namazlarından önce Kur’ân tilaveti, öğle veya yatsı namazından önce bir âyet, bir hadis, bir dua ve bir fetva okunarak cemaate açıklamalarda bulunulması, cemaatin katılımının yüksek olduğu vakit namazlarından sonra Kur’ân-ı Kerîm tilavetiyle birlikte okunan âyetlerin anlamının verilmesi, akşam ve yatsı namazı arasında tefsir, hadis, ilmihal

⁸ Bazı güncel örnekler için bk. Ali Akpınar, “Donanımlı İslam İnsanın Yetişmesinde Cami Derslerinin Önemi (Konya Örneği)”, *Uluslararası Cami Sempozyumu - Sosyal ve Kültürel Açından -*, haz. Fikret Karaman vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 2/473-488; Seyit Ali Güşen, “Cumhuriyet Dönemi Fatih Camii’nde Hadis Eğitimi”, *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyal ve Kültürel Açından-*, haz. Fikret Karaman vd. (Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 1/409-426.

⁹ Suffe hakkında daha fazla bilgi için bk. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/767-773; Akif Köten, “Asrı Saadette Suffa Ashabı”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007), 4/ 381-416.

¹⁰ Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/46-56.

¹¹ Diyanet İşleri Başkanlığı “Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi” (14.11.2019 tarih ve 75718882-216-E.716418 sayılı genelge). İlgili madde şöyledir: “Camiyi merkeze alarak manevi bir sorumluluk bilinciyle insanımıza faydalı olmak üzere çalışan görevlilerimiz, ibadetlerin sahih bir şekilde ifası, cami dersleri yapılması, sorulan sorulara cevap verilmesi, sorunlara Kur’an ve Sünnetten beslenen çözümler üretilmesi gibi önemli vazifeler icra etmektedirler.”

ve siyer okumalarının yapılması, hafta sonlarında ise belirli merkez camilerde hadis sohbetlerinin yapılması önerilmektedir.¹²

Bahsi geçen genelge haricinde Cami Hizmetleri Daire Başkanlığı'nın 2020 Yılı Faaliyet Raporunda cami dersleriyle ilgili şu bilgiler verilmektedir:

“Başkanlığımızca camilerde vakit namazlarından önce veya sonra Kur’ân-ı Kerim ve meali, Kur’ân-ı Kerim öğretimi, Tefsir, Hadis, Siyer ve İlmihal dersleri yapılmasını ihtiva eden bir proje 2013 yılından itibaren hayata geçirilmiştir. Söz konusu proje kapsamında her cami için haftalık bir program hazırlanması ve hazırlanacak bu program çerçevesinde Başkanlığımızca belirlenen kitaplardan yararlanılarak cami görevlileri tarafından dersler icra edilmesi öngörülmüştür. Başlangıçta “Cami Çalışma Programı” ismi ile anılan program, 2019 yılında yayınlanan “Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi” adlı yazıda “Cami Dersleri Programı” ismi ile anılmış ve uygulamanın yaygınlık kazanması için yayın çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Ülke genelinden cami dersleri ile ilgili alınan veriler incelendiğinde 2020 yılı itibarıyla 38.784 camide cami dersleri programı uygulandığı görülmektedir.”¹³

Diyanet İşleri Başkanlığı, hemen her camide yapılan cami derslerine önem vermekle birlikte üniversite kampüslerinde yer alan camilerde düzenlenen etkinlik ve programlara ayrı bir önem vermektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığının yurt dışında yaymaya çalıştığı bu derslere, son yıllarda İlahiyat fakülteleri de katkı sunmaktadır. Özellikle kampüs içerisinde yer alan camilerde ağırlıklı olarak İlahiyat fakültesi hocaları tarafından verilen derslere üniversite öğrencilerinin yanı sıra akademik ve idari personel ilgi göstermektedir. Üniversite camilerine İlahiyat fakülteleri tarafından organize edilen derslerle lisans seviyesindeki nüfusun yoğun olduğu yerlerde akademik düzeyde dinî bilgi verilmektedir.

3. İSLÂM TARİHİNDE DİNÎ BİLGİYİ UZAKTAKİNE ULAŞTIRMA UYGULAMALARI

Risalet görevinin bir gereği olarak ilâhî mesajı insanlara ulaştırmak için yoğun çaba içerisine giren Hz. Peygamber imkân nispetinde gerek ilâhî vahyi gerekse sünnetini ashâbına aracı olmadan öğretmek için büyük gayret göstermiştir.¹⁴ Bununla birlikte tüm insanlığa son elçi olarak gönderilen

¹² Bk. DİB, *Cami Hizmetlerinde Verimliliğin Artırılması Genelgesi*.

¹³ Din Hizmetleri Raporu 2020 (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 86. <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/ResimKitapligi/2020%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf> (Erişim Tarihi: 28.03.2022).

¹⁴ Hanım sahâbilerin bir kısmı erkek sahâbiler gibi Hz. Peygamber'e yakın olmadıkları ve soru sormadıkları için Hz. Peygamberden bir günü kendilerine ayırmalarını

Hız. Peygamber'in hayatta olduğu süre zarfında her bir insana doğrudan ulaşması mümkün olmamıştır. Öte taraftan sahâbîlerin önemli bir kısmı da Hız. Peygamber'in yanında sürekli bulunamadıkları için her bir vahyin nüzûlüne veya hadisin vürûduna şahit olamamışlardır. Bu durum mevcut dinî bilginin aktarılması için farklı uygulamaları kaçınılmaz kılmıştır. Kimi durumlarda Hız. Peygamber'in müdahalesi ve yönlendirmesiyle ortaya çıkan bu uygulamalar, kimi durumlarda ise sahâbîlerin özel gayretleri neticesinde şekillenmiştir. İhtiyaca binaen şekillenen bu yöntemlerin bir kısmı şu şekildedir:

3.1. Mektup Gönderme

Hız. Peygamber'in farklı bölgelerdeki kimselere İslâm'ı ulaştırmak için kullandığı etkili yöntemlerden birisi davet mektuplarıdır. Hicretin 6. yılında yapılan Hudeybiye Antlaşması'nın ardından oluşan barış sürecinde büyük devletler ile bazı Arap kabile başkanlarına mektuplar gönderilmiştir. Bu yöntemle farklı coğrafyalardaki insanlar İslâmiyet'ten haberdar olmuş, neticede pek çok kimse Hız. Peygamber'i görmeden Müslüman olmuştur.¹⁵

3.2. Davetçi Gönderme

Hız. Peygamber'in farklı bölgelerdeki kimselere İslâm'ı ulaştırmak için kullandığı etkili yöntemlerden birisi davet mektuplarıdır. Hicretin 6. yılında yapılan Hudeybiye Antlaşması'nın ardından oluşan barış sürecinde büyük devletler ile bazı Arap kabile başkanlarına mektuplar gönderilmiştir. Bu yöntemle farklı coğrafyalardaki insanlar İslâmiyet'ten haberdar olmuş, neticede pek çok kimse Hız. Peygamber'i görmeden Müslüman olmuştur.

3.3. Ashâbı Teşvik Etme

Hız. Peygamber, yanında olmayan Müslümanlara dinlerini anlatmaları ya da henüz Müslüman olmamış insanları İslâm'a davet etmeleri için bazı sahâbîleri tebliğ vazifesi ile görevlendirmiştir. Örneğin bu amaçla Birinci Akabe Biati'ndan sonra Mus'ab b. Ümeyr (ö. 3/625) Medine'ye gönderilmişken¹⁶ Medine döneminde Muaz b. Cebel (ö. 17/638) Yemen'e gönde-

talep etmişlerdir. Neticede Hız. Peygamber de haftanın belli zamanlarında hanımlar için özel sohbetler düzenlemiştir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "İlim", 35.

¹⁵ Bu mektuplar ve neticeleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. Muhammed Hamidullah, *Hız. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990).

¹⁶ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyeri, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, nşr. Mustafâ es-Sakkâ vd. (Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955), 1/434.

rilmiştir.¹⁷ Ayrıca İslâm tarihindeki en hüzünlü hadiseler arasında zikredilen Bi'rimaüne¹⁸ ve Rec'i vakasının¹⁹ geri planında da Hz. Peygamber'in doğrudan ulaşamadığı kimselerden gelen davetçi talepleri vardır. Onlarca yetişmiş insanın şehit edilmesine sebep olan bu olaylar Hz. Peygamber'in ilâhî mesajı uzak diyarlardaki insanlara ulaştırma gayretinin birer göstergesidir.

Hız. Peygamber gerek vahiy gerekse bu vahyin açıklaması mahiyetindeki sünnetine dair bilgilerin huzurunda olmayanlara da aktarılmasını önemli görmüştür. Nitekim o çeşitli vesilelerle sahâbilerine bildirdiklerini bilmeyenlere aktarmalarını tavsiye etmiştir. Örneğin; Medine'ye gelip bir müddet burada kalan Malik b. Hüveyris (ö. 74/693-4) ve arkadaşlarına "*Ailenizin yanına gidip öğrendiklerinizi onlara öğretiniz.*"²⁰ buyurmuştur. Benzer bir tavsiye, dinle ilgili bazı konularda Hz. Peygamber'e soru sormak için gelen Abdulkays heyetine de yapılmıştır. Hz. Peygamber bu heyetin sorularına cevap verdikten sonra onlara anlattıklarını iyice anlayıp orada

¹⁷ Buhârî, "Megâzi", 57; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim b. el-Câmiu's-sahîh, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: 1374-75/1955-56), "Cihâd", 7. Ayrıca bk. İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/590.

¹⁸ Hicretin 4. yılında Âmir b. Sa'saa kabilesinden olan Ebû Berâ Âmir b. Mâlik, Medine'ye gelerek Hz. Peygamber'i ziyaret etmiş, Hz. Peygamber de onu İslâm'a davet etmiştir. Ebû Berâ, Allah Resûlü'nün bu teklifini kabul etmemişse de kendi kavmine İslâm'ı anlatacak bir grup gönderilirse birçok kişinin Müslüman olabileceğini söylemiştir. Böylece Kur'ân-ı Kerim'i iyi bilen çoğu Ensar'dan olan yetmiş kadar gencin İslâm'ı anlatmak üzere gönderilmesine karar verilmiştir. Seçilen tebliğ heyeti hazırlıklarını yapıp Medine'den ayrılmış, Bi'rimaüne denen yere geldiklerinde konaklamış ve içlerinden bir sahâbîyi Hz. Peygamber'in mektubunu Âmir b. Sa'saa kabilesinin reisine götürmekle görevlendirmişti. Ancak Allah Resûlü'nün mektubunu alan Ebû Berâ'nın yeğeni Âmir b. Tufeyl, mektubu açıp okumadığı gibi gelen elçiyi de öldürtmüştür. Âmir bununla da yetinmeyerek farklı kabilelerden topladığı müşrik bir grupla Bi'rimaüne'de konaklayan Müslüman heyetin neredeyse tamamını şehit etmiştir. (Bk. Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Eslemî el-Vâkîdî, *el-Megâzi*, nşr. Marsden Jones (Beyrût: Dâru'l-Alemî, 1409/1989), 1/346-350; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/183-190. Ayrıca bk. Ahmet Önkal, "Bi'rimaüne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/birimaune> (04.02.2022).

¹⁹ Hicretin 4. yılında Adal ve Kâre, kabileleri Hz. Peygamber'den kendilerine İslâmiyeti öğretmesi için bir heyet talebinde bulunmuştur. Hz. Peygamber bu talebe olumlu cevap vererek 10 civarında sahâbîyi İslâm'ı anlatmak için onlarla göndermiştir. Ancak söz konusu heyet Hüzeyl kabilesine ait Hedâ bölgesinde Recî suyu yanında konakladığında 100 kişilik bir birlik tarafından kuşatılmış, bu davetçilerin bir kısmı hemen orada bir kısmı ise daha sonra şehit edilmiştir (Bk. Vâkîdî, *el-Megâzi*, 1/354-360; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 2/169-183). Ayrıca bk. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Recî Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/reci-vakasi> (04.02.2022).

²⁰ Buhârî, "Ezân", 18; Müslim, "Mesâcid", 292.

bulunmayanlara aktarmalarını söylemiştir.²¹ Konumuzla ilgili en meşhur örneklerden birisi de Vedâ haccı sırasında meydana gelmiştir. Hz. Peygamber Vedâ hutbesini irâde ettikten sonra “*Burada bulunanlar bulunmayanlara anlattıklarımı aktarsın.*”²² buyurarak sözlerini sadece muhatapları için söylemediğini, orada bulunanların dinlediklerini başkalarına ulaştırmakla da vazifeli olduklarını belirtmiştir.

Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere Allah Resûlü’nün bizzat kendisi dinî bilgilerin, huzurda olmayanlara aktarılması için çaba göstermiştir. Öte yandan henüz Hz. Peygamber hayatta iken Medine’de yaşayan sahâbîlerin bir kısmı da günlük hayatın akışı içerisinde sürekli Hz. Peygamber’in yanında olamamışlardır. Bu durumda ilme meraklı kimi sahâbîler çeşitli yollarla vahiy ve sünnet bilgisinden haberdar olmaya çalışmışlardır. Bu konudaki en meşhur örneklerden birisi Hz. Ömer ile komşusunun nöbetleşerek Hz. Peygamber’in yanına gitmeleridir. Hz. Ömer’in anlattığına göre kendisi Medine’nin merkezine uzak bir yerinde ikamet ettiğinden ensardan bir komşusuyla Hz. Peygamber’in yanına nöbetleşe gitmek üzere anlaşmıştır. Bu anlaşmaya göre Hz. Peygamber’in yanında olan olmayana o gün nazil olan âyetleri ve onun etrafında cereyan eden olayları anlatmıştır.²³

Sahâbîlerin, Hz. Peygamber’in vefatından sonraki dönemde ilim öğrenme öğretme yöntemlerindeyse hayatın akışı içerisinde farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Zira Hz. Peygamber vefat ettikten sonra sahâbîler bir yandan bilmedikleri konularda bilgisi olana ulaşım ondan öğrenmeye bir yandan da kendilerindeki bilgileri başkalarına aktarmaya çabalamışlardır. Örneğin en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden olan Câbir b. Abdullah (ö. 78/697), yine bir sahâbî olan Abdullah b. Üneys el-Cühenî’den (ö. 54/674) tek bir hadis öğrenmek için bir aylık yolculuğu göze almıştır.²⁴ Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669) ise bildiği bir hadisi tekid etmek için Medine’den, Mısır valisi Ukbe b. Âmir’in (ö. 58/678) yanına gitmiştir.²⁵ Daha sonraki dönemlerde hadis öğrenmek için yapılan sistemli yolculukların (rıhle) temelini oluşturan bu yolculuklar sahâbîlerden sonra tâbîîn tabakasının önde gelen âlimleri tarafından da devam etmiştir. Hicrî 2. ve 3. asra geldiğinde ise ilim meraklıları kendi bölgelerindeki ilim adamlarından istifade ettikten sonra başka beldelerdeki ilim adamlarından da istifade etmek için uzun

²¹ Buhârî, “İmân”, 39.

²² Buhârî, “İlim”, 9; “Hac”, 132; Müslim, “Kasâme”, 30.

²³ Buhârî, “İlim”, 27.

²⁴ Buhârî, “İlim”, 19 (Bab başlığında). Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi’l-hadis*, nşr. Nûreddîn İtr (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1395), 110.

²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi’l-hadis*, 119-120.

yolculuklara çıkmışlardır.²⁶ Öte yandan kimi sahâbîler karşılaştıkları problemlerin çözümü için farklı bölgelerdeki sahâbîlere mektup göndererek de bazı hadislerden haberdar olmuşlardır.²⁷

İslâm tarihinin ilk dönemlerinde bilginin farklı bölgelere aktarılmasında âlimlerin veya ilim talebelerinin seyahatlerinin yanı sıra Kur'ân-ı Kerîm'in nüshalarının çoğaltılmasının ve hadislerin yazıya geçirilip farklı bölgelere gönderilmesinin etkisi de büyüktür. Nitekim fetihlerle İslâm coğrafyası genişleyip Mekke ve Medine'ye uzak olan bölgelerde Kur'ân öğretiminde bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde, çoğaltılan mushaf nüshalarının, meşhur karilerin gözetiminde buralara gönderilmesine karar verilmiştir.²⁸ Çeşitli farklılıklar olsa da benzer bir yöntem Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/720) döneminde hadis bilgilerinin zayi olmaması ve farklı bölgelere ulaştırılması için de uygulanmıştır. Nitekim Ömer b. Abdülaziz, hilafeti döneminde ilmin yok olmasından duyduğu endişeyi gündeme getirerek âlimlerden hadisleri araştırıp yazmalarını talep etmiştir.²⁹ Bunun üzerine bazı âlimler hadislerin tedvinine yoğunlaşmış toplanan hadisler İslâm devletinin farklı bölgelerine gönderilmiştir.³⁰ Mushaf'ın çoğaltılarak farklı bölgelere gönderilmesi ve tedvin edilen hadislerin âlimlere ulaştırılması ilmin yaygınlaşmasında önemli bir işlev görmüştür. Ancak ilk dönemlerden itibaren herhangi bir eğitici olmadan sadece metinden hareketle bilgi öğrenilmesi hoş karşılanmamış ve söz konusu yazılı bilgilerden bir kari ya da âlim aracılığıyla istifade edilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.³¹

4. YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN UZAKTAN YÜRÜTÜLMESİYLE İLGİLİ GÜNCEL DURUM

Günümüze kadar uzaktan eğitimin üç temel evresi olmuştur: Basılı materyaller ve yazışmaların kullanıldığı dönem, basın-yayın ile yönlendirilen radyo ve televizyonun kullanıldığı dönem ve son olarak da yeryüzündeki

²⁶ Sistemli ilim yolculuklarının en çok hadis âlimleri tarafından yapılmıştır. Bk. Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayhan, 2019), 109-112.

²⁷ Konuyla ilgili bir örnek için bk. Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen (el-Kütübü's-sitte* içerisinde) (Riyad: Dâru's-Selâm, 2000), "Salât", 72.

²⁸ Konuyla ilgili bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, "Çeşitli İslam Merkezlerine Gönderilen Mushaf lar ve Müslümanların Kur'an'a Verdikleri Önem", çev. Muhittin Akgül, *Usûl: İslâm Araştırmaları* 7 (2007), 169-186.

²⁹ Buhârî, "İlim", 34 (Bab başlığında).

³⁰ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 100-103.

³¹ Özellikle ilk dönem Arap yazısındaki bazı problemlerden dolayı bir âlimin gözetimi olmadan doğrudan metni esas alarak hadis öğrenmek ve sonrakilere aktarmak hoş görülmemiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmet Yücel, "Bir Hadis Terimi Olarak "Sahafi" ve Hadis Tarihi Açısından Önemi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 197-204

hemen her bilgisayarı birbirine bağlayabilen ve gün geçtikçe daha da büyüyen bir iletişim ağı olan internet dönemi. Bugün hayatın her alanını kaplayan internetin din ve inanç alanlarından uzak kalmasını beklemek olağan bir durum değildir. Nitekim çevrim dışı dünyada var olup çevrimiçi dünyaya aktarılmayan çok az şey kalmıştır. Özellikle bu çalışmanın yapıldığı dönemde Dünya'daki en önemli gündem maddelerinden olan Covid-19 salgını süreciyle birlikte internetin kullanımı artmıştır. Bu süreçte yalnızca formal düzlemdeki eğitim ve öğretimde değil irşat ve tebliğ faaliyetlerinde de teknolojik imkânlardan yararlanılarak yaygın eğitim internet ortamına taşınmıştır. 2020 Mart ayında Google Play ve Appstore kayıtlarına göre yaklaşık 2 milyon kişi İngilizce İncil indirmiş, Google'da Hıristiyanlık ve dua sözcüklerinin arama oranı yükselmiş, Google Play Store'de Kur'an uygulamasını indirme oranı da pandemi sürecinin başladığı bir önceki aya göre iki kat artmıştır.³² Bu artışlar paralelinde İslâm dünyasında da tebliğ ve irşat faaliyetleri çevrimiçi ortamlara taşınmıştır.³³ Ayrıca yeni gelişmeler neticesinde önceleri çoğunlukla geleneksel eğitimin paralelinde ve tamamlayıcısı olan uzaktan eğitim, şimdilerde neredeyse yüz yüze eğitimin yerine geçmiştir.³⁴ Bu durum örgün eğitimin dışında şekillenen din eğitimi için doğru dinî tutumların şekillendirilmesine ilişkin din eğitimi dersleri ve din eğitimi hizmetlerinin özgüllüğü, dinî oluşum, öğrenci ve öğretmen arasında doğrudan temasın olmaması ve dinî ritüellere aktif ve doğrudan katılamama gibi sorunları ortaya çıkarmıştır.

Okullarda uzaktan eğitime geçiş, din eğitimi sürecinde yer alan tüm kurumlar için yeni metotların aranmasını kaçınılmaz kılmıştır.³⁵ Din eğitiminin uzaktan yürütülmesine yönelik pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmaların bir kısmında inanç ile ilgili konularda öğrenci ve öğretmen arasında doğrudan temasın gerekliliği vurgulanarak uzaktan eğitimde yürütülen din eğitiminin yetersizliği savunulmuştur. Nitekim kiliseler ve onlara bağlı kuruluşlar tarafından organize edilen dinî toplulukların din eğitimi faaliyetlerinde, sahip olunan teknolojik imkânlara rağmen uzaktan eğitime dönüştürüldüğünde verimliliklerin azaldığı görülmüştür.³⁶ Bu yetersizliğin temel sebebi, din eğitiminin özel bir şekilde kişisel yönlere sahip olup us-

³² <https://www.newstatesman.com/politics/religion/2020/04/how-coronavirus-leading-religious-revival> (Erişim Tarihi: 05.04.2022).

³³ Konuyla ilgili güncel bir örnek için bk. Gülşen Yağır Ahmetoğlu, "Dijital Çağda Pakistan'da Cemaât-i İslâmî: Dinî-Siyasî ve Sosyal Organizasyon Ağları", *İslam ve Yorum V* (Malatya: ts.), 223-248.

³⁴ Isaac, *Expanding the Boundaries of Adult Religious Education*, 13.

³⁵ Roman Buchta vd., "Religious Education in Poland during the COVID-19 Pandemic from the Perspective of Religion Teachers of the Silesian Voivodeship", *Religions* 12/8 (17 Ağustos 2021), 650.

³⁶ Buchta vd., "Religious Education in Poland during the COVID-19 Pandemic from the Perspective of Religion Teachers of the Silesian Voivodeship".

ta-çırak ilişkisi gerektirmesi, dinî bilginin öğretiminde duyuşsal boyutun özel bir şekilde öğrenci ve öğretici arasında doğrudan temasa daha çok ihtiyaç duyulan bir alan olmasıdır. Kilisenin sunmuş olduğu din eğitimi bu yönüyle ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrıca din eğitiminin öğretim temelli farklı etkinliklerle desteklenmesi kilise tarafından sunulan din eğitiminin ayrılmaz parçasını teşkil etmektedir. Bu bilgiler ışığında uzaktan yürütülen din eğitiminin niteliğini Roger ve Howell üç alanda toplamıştır:

1. Teolojik eğitimin sağlanması için din adamlarının eğitimi,
2. Dinî organizasyonların sponsor oldukları ileri düzey eğitimin genişletilmesi,
3. Din alanından olmayanlar için yaşam boyu öğrenme imkânlarını kolaylaştıran eğitimlerin sunulması, şeklindedir.³⁷

Tüm dinler ve topluluklar için pandemi döneminde irşat ve tebliğin uygulandığı tek yer neredeyse internet ortamı olmuştur. Örgün ve yaygın dini oluşumların bu sürece kadar sunmuş oldukları din hizmetleri bu süreçte bir şekilde internete entegre olmuştur. Gerek örgün gerekse yaygın eğitim alanında sunulan din hizmetleri ve bu bağlamdaki eğitimlerin internet ortamlarında etkisinin azalabileceği öngörülse de son dönemlerde sistemli bir hizmet ve eğitim sunan dinî grupların internet üzerinden sunmuş oldukları eğitimlerin etkililiğini artırma potansiyeline sahip olduğunu söylemek mümkündür. Uygulamadaki örnekler bakıldığında özellikle Hıristiyan dünyasının çevrimiçi alanları öğretim alanı olarak kullanma noktasında oldukça aktif olduklarını söylemek mümkündür. Bu konuda Müslümanlar da benzer bir gayret içerisindeyler. Ancak Yahudilerin çevrimiçi alanlarda aktif olduğunu söylemek güç olup bilakis Yahudi dünyasında teknolojinin kullanımı noktasında sınırlandırmalara gidilmektedir.³⁸

4.1. Uzaktan Yaygın Din Eğitimiyle İlgili Bazı Uygulama Örnekleri

Uzaktan din eğitiminde kullanılan temel materyalleri; ses, görüntü, ayin/tören kayıtları, çevrim içi alana taşınmış yazma eserler, tartışma odaları ile öğrenme grupları şeklindedir. Çeşitli uzaktan çalışma teknikleri insanlar arasındaki iletişimi kolaylaştırmıştır. Ancak sanal dünya gerçek anlamda kişilerarası ilişkiler kurmayı zaman zaman zorlaştırabilmektedir. Sanal ortamlarda ders vermenin sınıfta yüz yüze öğretim sırasında sahip olunan diyalogu kurmaya elverişli olmadığını söylemek mümkündür. Etkin bir şekilde kurulan insan-insan etkileşimlerinin, arzu edilen insan-tanrı ilişkisinin ortaya çıkmasında da olumlu bir şekilde yansıtacağı düşünülmektedir.³⁹

³⁷ akt. Isaac, *Expanding the Boundaries of Adult Religious Education*, 14.

³⁸ Mehmet Akgül, "Dijitalleşme ve Din", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 17/2 (2017), 191-207.

³⁹ Buchta vd., "Religious Education in Poland during the COVID-19 Pandemic from the Perspective of Religion Teachers of the Silesian Voivodeship".

Bu amaçla özellikle bireysel öğrenmeyi esas alan ve kişiye özgü öğrenme programları yapma imkânı sunan uzaktan eğitim sistemleri geliştirilmiştir. Dinî ritüelleri de kapsayan eğitimler de bu programlara dâhildir.

Din eğitimini dinî ritüellerden bağımsız olarak organize etmek onu bir noktada eksik bırakmak demektir. Bu anlamda başta Hıristiyan dünyası olmak üzere birçok dinî grup yaygın din eğitiminin uzaktan yürütülmesinde bazı örnekler sunmaktadır. Örneğin Katolik Kilisesi bazı durumlarda vaftiz törenlerine hazırlık olarak vaftiz babası ve ebeveynleri yetiştirme programlarını internet üzerinden sunmaktadır. Katolik Kilisesinin uzaktan sunmuş olduğu din eğitimlerinin büyük çoğunluğu ilmiyal temelli bir yaklaşım ile yapılmaktadır. Öte yandan okul öncesi, genç, yetişkin, dinsel törenler ve ritüellerle ilgili her yaş ve alana uygun olarak organize edilen bu eğitimlerin internet üzerinden olmasına rağmen bazıları ücretlidir. Ayrıca kiliselerde sunulan uzaktan din eğitimlerinde Kilise lisansları da verilmektedir. Sertifikalandırılan bu eğitimler dinî doktrinleri esas alarak şekillendirilmektedir.⁴⁰

Uzaktan yaygın din eğitimine Kansas Leawod'da yer alan Metodist Diriliş Kilisesinin (The United Methodist Church of Resurrection) günlük yaşamda ve internet ortamında sunduğu eğitimleri de örnek göstermek mümkündür.⁴¹ Bu kilise tarafından uzaktan yaygın din eğitimi olarak sunulan aktivitelerin içerisinde; önceden yapılan ayinlerin arşivi, pastoral dinî danışmanlık içeren özel vaazlar, kişisel gelişim aktiviteleri, sosyal sorumluluk ve yardımlaşma faaliyetleri ile canlı olarak günlük İncil okuma seansları gibi etkinlikler yer almaktadır.⁴² Bir başka örnek olarak Avenjellik tarikatına mensup bireylerin televizyon başında iyileşen hastaları izleyip ve vaazlara ağlayarak eşlik etmeleri dinin uzaktan ve yaygın öğretimine medyanın aracılık ettiği diğer bir örnektir. Burada imanla tedavi (faith healing) bile uzaktan din eğitimine dahil olmuştur. Avenjelistler televizyonlardaki papazlarının (televangelist) hastalıkları tedavi süreçlerine yıllarca gözyaşları ile eşlik etmişlerdir.⁴³

Özellikle dijital araçların etkin kullanımına örnek olarak verebileceğimiz bir uygulama da Almanya Protestan Kilisesi'nin dijital din hizmetleridir. Söz konusu çalışmaların betimsel bir analizini yapan Çinemre'nin tespitlerine göre, Kilise hedeflediği din hizmetleri kapsamında web siteleri, sosyal medya, dijital iletişim platformları, YouTube kanalları, akıllı telefon

⁴⁰ "Baptism Preparation Program (For Either Godparents or Parents)" (Erişim 11 Mart 2022).

⁴¹ Isaac, *Expanding the Boundaries of Adult Religious Education*, 15.

⁴² "https://cor.org/live" (Erişim 17 Mart 2022).

⁴³ Lorne L. Dawson - Jenna Henneby, "New Religions and the Internet: Recruiting in a New Public Space".

uygulamaları, podcastler, sesli kitaplar ve sanal gezi şeklindeki araçları yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Sunulan hizmet çeşitleri ise dua hizmetleri, İncil okumaları, dinî/sosyal/kültürel/aktüel içerikler, kültür, sanat ve müzik, sohbet/söyleşi, manevî danışmanlık/rehberlik, ibadetlere/ayinlere katılım, vaazlar, inanç temalı yazılı dinî iletiler, çevrimiçi kilise kütüphanesi, sanal gezi, papazlara erişmek/dinî-manevî sorular yöneltmek şeklinde kategorize edilmiştir.⁴⁴

Uzaktan yaygın din eğitimi örneklerinin sosyal medya üzerinden oluşan dinî gruplar tarafından da yapıldığı görülmektedir. Bunlar daha çok Facebook, Twitter, Instagram, Telegram ve Whatsapp grupları gibi sosyal medya programlarında teşkilatlanmaktadır.⁴⁵ Ayrıca bu tarz oluşumların kendilerine ait internet sitelerinde kendi dinî bilgi anlayışları ekseninde din eğitimi sundukları çeşitli çevrim içi gruplar ve dinî içerikli web siteleri de yer almaktadır. Bu tarz grupların sosyal sorumluluk projelerinde de etkin bir şekilde yaygın eğitim süreçlerine entegre oldukları görülmektedir. İnternet alanında varlık gösteren bu oluşumların faaliyetlerini de uzaktan yaygın din eğitimi kapsamında değerlendirebiliriz. Yahudi ve İslâm dinine mensup grupların da bu sahada oldukça etkili tasarımlar yaptığı görülmektedir.⁴⁶ Bu siteler diğer uzaktan din eğitimi faaliyetlerinin yanı sıra, iyiliği paylaşma, dinleme, kabul etme ve saygı duyma becerilerini geliştirmek de dâhil olmak üzere sosyal tutumları şekillendirmede çocukları ve gençleri desteklemek için tasarlanmıştır.

Bu örneklerin yanı sıra uzaktan sunulan yaygın din eğitimi hizmeti sunan kilise programlarına yükseköğretimde görev yapan öğretim üyelerinden oluşan danışma kurullarınca önemli destekler sunulmaktadır. Sistemini uzaktan eğitim üzerinden yükseköğretim düzeyinde kurgulayan Katolik Uzaktan Üniversitesi (Catholic Distance University) bunun en iyi örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bu üniversitenin faaliyetleri arasında kredili ve kredisiz eğitim sistemi ile uzaktan din adamı ve papaz yetiştirme eğitimleri gibi din alanında derinliğine bilgi gerektiren eğitimler de verilmektedir.⁴⁷ Sitede sunulan eğitimlerin niteliğine bakıldığında, yaşam boyu öğrenme stratejisine dayalı ve çok yönlü bir din eğitimi anlayışıyla hareket edildiği görülmektedir.

⁴⁴ Semra Çinemre, “Yaygın Din Eğitiminde Dijitalleşme: Almanya Protestan Kilisesi’nin Sunduğu Dijital Hizmetler Üzerinden Bir İnceleme”, *ATEBE* 6 (Aralık 2021), 79-102. <https://doi.org/10.51575/atebe.1016452>.

⁴⁵ Lorne L. Dawson - Jenna Hennebray, “New Religions and the Internet: Recruiting in a New Public Space”.

⁴⁶ “<https://www.islamicity.org>” (Erişim 17 Mart 2022); “<https://urj.org>” (Erişim 17 Mart 2022).

⁴⁷ “<https://cdu.edu>” (Erişim 17 Mart 2022).

Türkiye’de de son yıllarda din hizmetlerinde ve yaygın din eğitiminde medya araçlarını kullanma oranı her geçen gün artmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının 2000’li yıllarda başlattığı faaliyetler bunun somut göstergeleridir. 2012 yılında TRT bünyesinde “TRT Diyanet” kanalının kurulması, 2019 tarihi itibarıyla de “Diyanet TV” adıyla müstakil bir kanalın faaliyete geçmesi yine kurum bünyesinde yayın yapan “Diyanet Radyo”, “Risalet Radyo” gibi kanalları bu kapsamda değerlendirilebilir. Özellikle 2020 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde Dijital Yayınlar Daire Başkanlığı’nın kurulması bu yeni medya imkânlarını kullanmak açısından umut verici bir adım olmuştur. Zira neredeyse bütün medyanın dijitalleşmeye doğru gittiği çağımızda geleneksel medya araçlarının hedef kitleye ulaşma ve etkili olma imkânının her geçen gün azaldığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Dijital Yayınlar Dairesinin son yıllarda gerçekleştirdiği sesli kitap ve dergi çalışmaları, bazı temel kaynakların dijital ortama taşınması, belgesel yayınları, Sosyal Medyada Yaz Kur’an Kursu, YouTube kanalları, yazma eserlerin erişime açılması gibi çalışmalar önemlidir.⁴⁸ Bununla birlikte ülkemizde, yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz ve çeşitli kiliselerin yaptığı tarzda daha çeşitli dijital platformlarda din hizmeti çalışmasına ihtiyaç olduğu da bir vakıdır.

Uzaktan öğretimin öğrencilerin dinî gelişimine yardımcı olmadığına dair yaygın inanış göz önüne alındığında, özellikle din eğitiminde faydalı olan çeşitli tekniklere işaret etmek mümkündür. Uzaktan eğitimin kişilere arası iletişim alanında temel bir soruna sahip olduğu gerçeğine rağmen bilgi aktarımı alanında, yeni bilgi ve iletişim teknolojileri sayesinde medyanın ve çeşitli öğretim araçlarının yüksek potansiyelini pandemi döneminde yoğunlaşan uzaktan eğitim sürecinde açıkça görme imkânı olmuştur. Bu platformların doğrudan temasa imkân tanımadığı ve buna bağlı olarak bazı zorlukların olduğu kabul edilmelidir. Özellikle eğitim uygulamaları sırasında web kamerası ve mikrofonların kapalı olması, devamsızlık, internet kesintisi, donanım ve yazılım eksikliği gibi sorunlar sayılmaktadır. Diğer taraftan öğrencileri farklı bir bakış açısıyla tanımanın, onlarla uzaktan tanışmanın ve yeni dijital araçları kullanarak iletişim kurmanın zorlukları da ortadadır.⁴⁹ Uzaktan din eğitiminde özellikle bilgi aktarımı açısından çeşitli alternatifler bulunmakla birlikte uygulama ve duyuşsal açıdan bazı yetersizliklerin varlığı inkâr edilemez. Özellikle bu sahanın gerektirdiği kendine has kişilerarası iletişimin uzaktan eğitim süreçlerinde yeterince gerçekleşmediğini kabul etmek gerekir.

⁴⁸ Bk. <https://diniyayinlar.diyamet.gov.tr/detay/425/Dijital-Yayinlar-Daire-Baskanligi>

⁴⁹ Buchta vd., “Religious Education in Poland during the COVID-19 Pandemic from the Perspective of Religion Teachers of the Silesian Voivodeship”.

5. BULGULAR VE ANALİZ

Araştırma kapsamında hafta içi her gün öğle namazı vaktinden yarım saat önce İnönü Üniversitesi İlahiyat Camisinde kürsüden dersler yapılmaya başlanmıştır. Caminin vaaz kürsüsünden verilen dersler uzaktan yaygın din eğitimini hedefleyerek İlahiyat fakültesinin YouTube kanalından da canlı olarak yayınlanmıştır. Bu yönüyle proje, yaygın din eğitimi hizmetinin çevrimiçi ortama aktarılması olarak ifade edilebilir. Yaklaşık yarım saat süren dersleri hocalar, klasik vaaz formundan farklı olarak sistematik bir şekilde işlemişlerdir.

Yaklaşık dört ay boyunca devam eden derslerde birbiriyle bağlantılı konular bir seri halinde önceden belirlenen içerik ve sırayla akademik seviyede işlenmiştir. “Kur’ân’dan Hayata” adlı derste, kısa sûreler ve bazı güncel konularla ilgili ayetler; İbadetler Fıkhı adlı derste namaz, oruç, itikâf, fitır sadakası gibi konuları, “Ahlâk Hadisleri” dersinde Hz. Peygamber’in örnek ahlâkına dair seçilmiş sahih hadisler, “Ashâb-ı Kiram” adlı derste sırasıyla; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam, Sa’d b. Ebî Vakkas, Abdurrahman b. Avf, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Said b. Zeyd, Hz. Hamza, Hz. Hatice, Hz. Aişe, Hz. Hafsa ve Hz. Fatıma’nın hayatları anlatılmıştır. Cuma vaazında ise Nahl Sûresi esas alınarak başka sûrelerden benzer âyetler ışığında Allah’a, peygamberlere iman başta olmak üzere diğer iman esasları, Allah’ın nimetlerine şükretmek, helal rızık, çalışmanın önemi, adalet, ihsan, akrabalara yardım, kötülük, aşırılık ve taşkınlıklardan korunma, dinin anlatımında usul ve iletişim yöntemleri gibi konular üzerinde durulmuştur.

Ders veren öğretim üyelerine derslerin süreçleri ve dönütlere ilişkin fikirleri sorulmuş ve dijital ortamda sunmuş oldukları bu dersleri çeşitli açılardan değerlendirmeleri istenmiştir. Mülakat sürecinde yarı yapılandırılmış sorular aracılığıyla hocaların ifadeleri olduğu gibi kayıt altına alınmış ve elde edilen veriler ışığında üç ana kategori oluşturulmuştur. Her kategori içerisinde öne çıkan hususlar uygun ifadelerle kodlanmıştır.

5.1. Çevrimiçi Derslerin Farkıyla İlgili Görüşler

K1; Bir vaazda genel olarak cemaati güzel şeylere motive etmek amaçlanır. Klasik bir cami dersinde bir eser takip edilir. “İbadetler Fıkhı” üst başlığına sahip dersimde konunun farklı kaynaklarda ilmi bir yöntem ile ele alınması ve güncel niteliği bulunan hususlarda konunun teknik boyutlarını göstermeyi amaçladım. Bunlar farklılık olarak kaydedilebilir.

K4; Vaazın amacı, dinî coşkuyu artırmaktır. Ancak cami derslerinde teknik bilgi aktarımını daha fazla önemsedim. Kelimelerin etimolojisine girdim. Rivayetler arasında tercihler yaptım. Ancak normal cami vaazlarında etimolojiye ve rivayet tahlillerine girmem... Kurumsal bütünlük sağlamak için Diyanet İşleri Başkanlığı’nın temel metinlerini öne çıkardım.

Çünkü camimiz, her ne kadar üniversite camisi olsa da DİB ile paydaş bir kurumdur.

K3; Bir konuyu tespit edip anlatmak yerine, her hafta birkaç ayet işleyecek şekilde bir surenin tefsirini detaylarıyla anlatım.

K6; Online Cami derslerinde Fakülte'deki gibi detay bilgilere yer verilmediği gibi farklı rivayetlerin karşılaştırılması, alandaki akademik tartışmalara da değinilmedi. Her hafta bir sahâbînin hayatının işlendiği derslerde sahih kaynaklara dayanmakla birlikte yer yer didaktik bir üslup tercih edildi. Bu yönleriyle hem akademik endişeler taşıyan hem de cami ortamına uygun bir ders olmasına özen gösterildi.

K2; Dinleyenlerin sadece o anda camide olanlar olmadığını göz önünde bulundurup daha genel bir tarzda dersleri sunmaya gayret ettik.

K5; Klasik vaazdan farklı olarak hadis metinlerinin şerhi niteliğinde bir ders şeklinde yaptım. Ancak teknik bilgilerden arındırarak sadece metnin yorumuna sade olmak kaydıyla özen gösterdim.

Dersi sunan hocalara, kendi derslerini hazırlarken ve sunarken neleri gözettikleri, hangi konuları öncelikle, derslerin çevrimiçi olmasının bu tercihlerde ne ölçüde etkili olduğu yönünde bazı sorular yöneltilmiştir. Bu sorulara verilen cevaplarda vurgulanan farklılıkları içerik ve üslup başlıkları altında kategorize etmek mümkündür:

Kategori	Kodlar
Çevrimiçi Cami Derslerinin İçerik Açısından Farkıyla İlgili Görüşlerde Öne Çıkan Hususlar	Farklı kaynaklara başvuru, İlmî yöntem, Güncellik, Kuşatıcılık Birkaç hafta devam edecek konu bütünlüğü Üniversite öğrencisi düzeyine dikkat Bilimsel hazırlık, Dili daha etkin kullanma çabası, Süreyle riayet, Daha özenli anlatım,

Çevrimiçi Cami Derslerinin Üslup Açısından Farkıyla İlgili Görüşlerde Öne Çıkan Hususlar	Güncel konu tercihi, Teknik bilgi aktarımı, İstismara yol açmayan konular, Geneli ilgilendiren konular
--	---

Tablo 1: Çevrimiçi Derslerin Klasik Cami Derslerinden Farkına İlişkin Görüşlerin Örüntüsü

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi cami derslerinin üniversite camisinde çevrimiçi olarak yapılmasından dolayı ders hocaları bir yandan daha ilmî bir yöntem tercih ederlerken herkese açık olan ve kayıt altına alınan derslerinde ise hitap ettikleri kitleyi göz önünde bulundurarak daha özenli bir konu seçimi ve ifade biçimini tercih ettiklerini beyan etmişlerdir.

Katılımcıların bu konuda en fazla dikkat çektiği husus bu derslerin internet ortamına kaydedilmiş olması ve herkesin erişimine açık olmasıdır. Bundan dolayı yanlış anlaşılma riskinin doğurabileceği zararlar konusunda daha hassas olunması gerektiği ortak bir kanaat şeklinde ifade edilmiştir.

Uzaktan yaygın din eğitimi için ders veren katılımcılar bu uygulamayı pandemi sürecinde İlahiyat programı örgün lisans öğretiminde de yapmışlardır. Buradaki görüşlerde bu programlar arasındaki farklılıklara bir atf yapılmamakla birlikte katılımcıların uzaktan yaygın din eğitiminin çevrimiçi şartlarda daha denetimli olmasından dolayı dikkatli bir içerik hazırladıkları ortaya konulmuştur. Hocaların bu ifadelerinden, klasik cami derslerinin daha özensiz yapıldığı şeklinde bir çıkarımda bulunmak elbette ki doğru olmaz. Ancak yüz yüze yapılan bir derste bazı yanlış anlamların ve hataların telafisi mümkün iken online ortamda bu her zaman mümkün değildir. Ders veren hocaların “hassasiyet” vurgusunu bu şekilde değerlendirmek gerekir.

5.2. Çevrimiçi Cami Derslerinin Güçlü ve Zayıf Yönleriyle İlgili Tespitler

K4; Bilimsel hazırlıklı olma eğilimimi, düzgün bir Türkçe ile hitap etme çabamı, süreye uyma ve derli toplu hitap etme hassasiyetimi arttırdı. Olumsuz bir yanı olmadı...Online olması, konuşmacının daha hassas, hazırlıklı ve planlı olmasını sağlamaktadır. Dersin kameraya aktarıldığını bilme duygusu, yüz yüze derste ki verimi de arttıracaktır.

K3; Online derslerin İslâmî ilimlerde ve davet/tebliğ çalışmalarında etkisinin olduğuna inanmıyorum. Zorunlu olmadıkça online derslerin yapılmasını doğru bulmuyorum

K6; Online derslerin güçlü yönlerinin çok olduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle de konuşmacı açısından. Çünkü göz teması kurulmadan yapılan konuşmalarda duygu aktarımı oldukça zayıf kalmaktadır. Öte yandan konuşmacının motivasyonunu da aşağı çeken bir yönü bulunmaktadır. Ancak dersin çok daha geniş bir dinleyici kitlesi tarafından izleniyor olması, derslerin kalıcı olarak kayıt altına alınması gibi teknik imkânlar açısından güçlü olduğu söylenebilir.

K2; Bizimki hibrit sayılırdı. Hem hazırundan kişiler vardı hem de gıyabi afaki konuşuldu. Yüz yüze olması hazırın ve anlatan açısından matlup olandır. Güçlü bir etkileşimi var. Daha çok kişiye ulaşması ve bir arşiv olarak bulunması online kısmının güçlü bir yönüdür.

K1; Yüz yüze derslerde hedef kitlenin anlatılanlarla nasıl bir iletişim içerisinde olduğunu takip etme imkânı bulunmaktadır. Konunun yeterince dinleyici tarafından anlaşılmadığı bazen yüz ifadelerinden dahi anlaşılabilir. Bu durumda açıklayıcı bilgi sunma imkânı bulunur. Online derslerde bu imkân bulunmamaktadır. Planlanan dersin plana göre işlenmesi söz konusu olur. Online derslerde bu sebeple ders insicamını korumak daha kolay olabilmektedir. Yüz yüze derslerde ise muhatabin tavırları dersin insicamı üzerinde olumsuz etkiler meydana getirebilmektedir.

K7; Yüz yüze cemaati görüyorsunuz. Sesinizi el-kol hareketlerinizi kontrol edebilirsiniz. Muhatap ilgi alanınızda olduğu için göz teması sağlamak mümkün olmaktadır. Online sistemde duvarlara konuşma zehabına kapılmak mümkün, bu durumda rehavet ve dikkatsizlik ön plana çıkabilir.

Ders hocalarının çevrimiçi derslerin klasik cami derslerine göre güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin açıklamalarında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Kategori	Kodlar
Çevrimiçi Cami Derslerinin Güçlü Yönlerine İlişkin Öne Çıkan Hususlar	Belirlenen dersin bir plana göre işlenmesi, Konuların arşivlenme imkânı ve kalıcılık, Konuşmacının daha hazırlıklı ve hassas olması, Geniş dinleyici kitlesine ulaşma imkânı,

Online Cami Derslerinin Zayıf Yönlerine İlişkin Öne Çıkan Hususlar	Hedef kitlenin geri bildirimlerinin yeterince algılanamayışı, Etkileşimin zayıf olması, Bu derslerin etkisiz olması, Duygu aktarımının zayıf olması, Konuşmacının motivasyonunun düşük olması,
--	--

Tablo 2. Çevrimiçi Cami Derslerinin Güçlü ve Zayıf Yönleriyle İlgili Görüşlerin Örüntüsü

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi; hitap edilen kitlenin hazırbulunuşluk durumlarının bilinmeyişi ve etkileşimin olmayışından kaynaklanan düşük motivasyon, çevrimiçi yaygın din eğitiminin en zayıf yönüdür. Diğer taraftan dinî duygunun gerektirdiği yüz yüze etkileşimden ve duygu aktarımından mahrum olunması da bu ders yönetiminin ciddi zaafiyeti olarak belirlenmiştir.

Bununla birlikte katılımcılar uzaktan çevrimiçi yaygın din eğitiminin güçlü yönlerini özellikle geniş kitlelere ulaşma ve kalıcılık gibi noktalardan desteklemişlerdir. Ayrıca katılımcıların ifadelerinden derslerin kayıt altına alınması ve daha çok kişi tarafından farklı zamanlarda dinlenmesi, medyada sunum yapmanın beraberinde getirdiği daha planlı olma zorunluluğu gibi hususlar da online derslerin güçlü yönleri olarak vurgulanmıştır.

5.3. Çevrimiçi Yaygın Din Eğitimiyle İlgili Öneriler

K3; Sadece online yapılacak cami derslerinin lüzumsuz olduğunu düşünüyorum.

K5; Ortamda hem dinleyicilerin olduğu hem de online olduğu bir format daha performanslı ders işlenmesine zemin hazırlayabilir.

K1; Konunun mutlaka önceden ayrıntılı olarak planlanmış olması ve sunumun online ve off-line derslerin izlenme gücülüğü sebebiyle daha kısa tutulması gerektiğini söyleyebilirim. Dijital materyal kaynağına dönüşmesi ve hiç bilinmeyen kişilere ulaşma imkânı sağlaması sebebiyle bu tür derslerin sürdürülmesi gerektiği görüşündeyim.

K2; Yapılmasa daha iyi olur.

K7; Kişi daha planlı ve hazırlıklı olmalıdır. Sizin bu anketinizde olduğu gibi geri dönüşler alınabilir.

K6; Bundan sonra yapılacak olan derslerde hibrit yöntem online derslerde yukarıda dile getirdiğim mahzurların giderilmesinde faydalı olur. Hibrit yöntemden kastım yüz yüze dinleyicilerin de olduğu hatta mümkünse interaktif bir yöntemle işlenen derslerin online olarak da yayınlanması... Her ne kadar pandemi şartlarının dayattığı bir yöntem olsa da online

dersler bundan sonra yardımcı bir unsur olarak gerek ders gerekse de vaazlarda etkin olarak kullanılmaya devam edecek gibi görünüyor. Bu imkânın daha efektif kullanımı için Din eğitimi alanında çalışan akademisyenlerin çalıştay ve sempozyumlarla online eğitim süreçlerinin din eğitimine katkısını maksimize edecek yöntemler geliştirmesi ve bizlere aktarması faydalı olacaktır.

K4; Dersler devam ettirilmelidir. Diyanet tecrübesi olan ya da en azından diyanetin hassasiyetlerine dikkat edecek kişilerden seçilmelidir. İlahiyat tartışmalarına girmeden, kıl-u kâl ile uğraştırmadan sunum yapılmalı, daha çok dinî duyarlılığı arttıracak konulara girilmelidir.

Kategori	Kodlar
Katılımcıların Yaygın Din Eğitiminin İçeriklerine Yönelik Önerileri	Ders sürelerinin daha kısa tutulması, Ders hocalarının Diyanet'in hassasiyetlerine dikkat edecek kişilerden seçilmesi, Tartışmalı ve detay konulardan sakınılması, Daha çok dinî duyarlılığı arttıracak konulara yer verilmesi
Uzaktan Çevrimiçi Yaygın Din Eğitiminin Yapılışıyla İlgili Katılımcıların Önerileri	Ulaşma imkânı sebebiyle sürdürülmesi, Online eğitim süreçlerinin din eğitimine katkısını maksimize edecek yöntemlerin geliştirilmesi, Derslerin cami içerisinde eş zamanlı olarak interaktif bir yöntemle işlenmesi ve uzaktan erişime de açık tutulması (Hibrit Yöntem), Daha planlı ve hazırlıklı olunması, Yapılmasa daha iyi olur, Sadece online cami dersleri lüzensuz.

Tablo 3. Çevrimiçi Yaygın Din Eğitimi ile İlgili Görüşlerin Örüntüsü

Katılımcıların İnönü Üniversitesi Camisinde vermiş oldukları çevrimiçi yaygın din eğitime ilişkin genel bir değerlendirme yapmaları istenildiğinde katılımcılar tecrübeleri üzerinden birtakım önerilerde bulunmuşlardır. Bu öneriler; ders içeriklerine yönelik öneriler ve uzaktan çevrimiçi yaygın din eğitiminin yapılışıyla ilgili öneriler şeklinde alt kategorilere ayrılmıştır. Buna göre bu tarz derslerin yapılmaması yönünde kanaat belirten katılımcıların belirtmiş oldukları nedenleri uzaktan çevrimiçi yaygın din eğitiminin zayıf yönleriyle ilişkilendirdikleri ifade edilebilir. Bu eğitimin

devam etmesi gerektiği yönünde görüş belirten eğitimciler ise bunun bilgiye ihtiyacı olan herkese rahatlıkla ulaşması ile temellendirmişlerdir. Aynı zamanda online dersler, yüz yüze derslerin bir destekleyicisi olarak desteklenmiştir. Yani bu yöntem yüz yüze derslerin yerini alabilecek bir alternatif olarak değil destekleyici bir imkân olarak değerlendirilmiştir. Katılımcılar diğer taraftan ders içeriklerine ilişkin de bazı önerilerde bulunmuşlardır. Bu önerilerde özellikle ders sürelerinin kısa tutulması, detay ve tartışmalı konulardan uzak durulması ve dinî duyarlılığı güçlendiren bir yaklaşımın tercih edilmesi önerilmiştir.

Cami derslerini bizzat yürüten hocaların değerlendirmelerine göre, çevrimiçi ders yönteminin genellikle bir imkân olarak görüldüğü ancak bu dersin yüz yüze katılımcıların da olduğu bir ortamda yapılmasının (hibrit yöntem) dersin etkililiği açısından daha uygun olacağı vurgulanmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Uzaktan yaygın din eğitimi uygulamalarına bakıldığında özellikle Hıristiyan dünyasının bu sahada oldukça aktif olduğu ve neredeyse din hizmeti kapsamında sayabileceğimiz bütün faaliyetlerin çevrimiçi versiyonunu sergileyen çalışmalar yaptığı rahatlıkla ifade edilebilir. Hazır olmayana da ulaşma tecrübesi olan Müslümanların bu sahadaki teknolojiyi kullanmakta nisbî olarak daha yavaş bir seyir izlediğini önemli bir tespit olarak söylemek mümkündür. Ancak pandemi döneminde yüz yüze iletişim imkânlarının bir süreliğine kısıtlanması bu sahada yoğunlaşmayı beraberinde getirmiş ve bu süreçte ciddi bir yol kat edilmiştir. Örneğin DİB'in başta cami dersleri olmak üzere birçok yaygın din hizmetini bu süreçte dijital sahada sürdürmeye çalışması bu canlılığın somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Öte taraftan diğer fakülteler gibi İlahiyat fakültelerinin de birçok bilimsel toplantısını ve halka yönelik faaliyetini dijital ortama taşınması da bu yönelişin bir göstergesidir. Bir yandan bu faaliyetler sürerken diğer yandan din hizmetleri ve din eğitimi sahasında dijitalleşmeyle ilgili bilimsel çalışmalarda bu süreçte artmaya başlamıştır. Ancak bu konuda alınması gereken daha uzun bir mesafenin olduğu da bir gerçektir.

Tarihsel süreçte “uzakta olana ulaşma çabaları” ve günümüzde dinî çevrelerin her türlü iletişim aracını bu amaçla kullanma gayreti aslında bu yönde bir eğilimin olduğunu göstermektedir. Dinî açıdan huzurda olmayana ulaşma ve dinî içeriği herkese etkin bir şekilde ulaştırma gayesi açısından çevrimiçi bağlantı teknolojisinin önemli bir imkân ve bu konudaki dinî motivasyonun oldukça yüksek olduğu söylenebilir. Ancak pandemi sürecindeki örgün ve yaygın eğitim uygulamalarında görüldü ki, online yöntem sağladığı bazı kolaylıklara ve imkânlara rağmen, yüz yüze eğitimle elde edilen etkileşimi ve etkinliği sağlamada o kadar da başarılı olamamaktadır. Bu çalışma kapsamında yapılan alan araştırmasında da online eğitim

yöntemlerinin güçlü ve zayıf yönlerine ilişkin bazı bulgulara erişilmiştir.

Bulgularda da görüldüğü üzere katılımcıların bir kısmı yaygın din eğitiminin çevrimiçi alana taşınmasını desteklememektedir. Ancak ülkemizde bugün toplumun %45'i dinî bilgiyi internet kaynakları üzerinden öğrendiğini ifade etmektedir.⁵⁰ Dinî bilgi içeren çevrimiçi kaynakların eğitim alanı olmasına yönelik çalışmalara bakıldığında ise buralarda yer alan bilgilerin geçerlik ve güvenilirlikleri noktasındaki eksiklikler ve yüzeysel oluşları ön plana çıkmıştır.⁵¹ Bu araştırmada da öğreticiler boyutundan benzer bulgular tespit edilmiş ve katılımcılar özellikle dinî bilgi gibi hassas konuların yetkin ve güvenilir kanallar aracılığıyla sunulmasını önemli gördüklerini belirtmişlerdir. Bu durum yaygın din eğitimi hizmetlerinin çevrimiçi ortamlarda yer almasının aslında bir ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir. Dijital ortamın olumlu ve olumsuz yönleriyle ilgili teorik ve saha verilerine dayalı çalışmaların ortaya koyduğu tabloya göre bu alan, teknolojinin sağladığı imkânlarla geliştirilebilecek ve olumlu yönleri olan bir hizmet sahasıdır. Başka bir ifadeyle ehil ve yetkin olanların boş bırakmaması gereken bir alanla karşı karşıya olduğumuz bir gerçektir. Temel sorun din eğitimiyle gerçekleştirilmek istenen etkileşim ve istendik sonuçların bu dijital araçlarla ne ölçüde sağlanabileceği konusudur.

Pandemi döneminde artan dijital din hizmetleriyle ilgili alan çalışmalarının verilerine göre bu hizmetlerin bazı güçlü yanları ve zayıf yanları ortaya çıkmaktadır. Bu yöntemin güçlü yönlerine ilişkin bulgular, yapılan diğer çalışmalarla paralellik göstermektedir. Örneğin, Çapçioğlu ve Kaya'nın din görevlileri üzerinde yaptıkları bir araştırmaya göre dijital din hizmetlerinin olumlu yönleri şu şekilde ifade edilmektedir: Çevrimiçi hizmetler, dileyen herkesin erişimine açık, kolay ulaşılabilir ve ekonomik olması sebebiyle, özellikle yüz yüze derslere katılım imkânı bulamayanlar açısından önemli bir kolaylık oluşturmuştur.⁵² Diğer taraftan bizim çalışmamızda özellikle “Çevrimiçi Derslerin Klasik Cami Derslerinden Farkı” başlığı altında da belirtildiği gibi yaygın din eğitiminin uzaktan olmasının daha denetimli bir alan olduğu ve bu durumun dersi veren katılımcıların içerik hazırlamada daha dikkatli olmalarını zorunlu kıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum dersi sunan katılımcılar açısından zaman zaman olumsuz bir durum olarak belirtilmişse de içeriğin ulaştırıldığı kitle için olumlu

⁵⁰ M. Ali Kulat, *Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı* (Ankara: MAK Danışmanlık, 2017), 18.

⁵¹ Metin Eken, “Enformasyon Toplumunda Dini Bilgi Edinme: İnternet Ortamındaki Dini Enformasyonun Güvenilirliği ve Kalite Kriterleri Üzerine Bir İnceleme”, *Journal of International Social Research* 11/58 (30 Ağustos 2018), 894-906.

⁵² İhsan Çapçioğlu - Emine Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dinî Hayat-Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış-* (Ankara: Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası Yayınları, 2021), 120-121

bir durum olarak değerlendirilebilir.

Katılımcıların bu hizmete yönelttikleri eleştiriler ise, dijitalleşmenin yüz yüze din hizmetlerinin yerini tutmayacağı, yeterince verimli olmadığı, bilgi kirliliğine yol açtığı ve katılımcıları manevî açıdan tatmin etmediği şeklinde ifade edilmiştir.⁵³ Bu çalışmada da katılımcılarda benzer eleştiri ve yorumlar elde edilmiştir. Bu kapsamda istenen düzeyde etkileşimin olmayışı, duygu aktarımının zayıf olması, motivasyon düşüklüğü gibi sorunlar dile getirilmiştir. Çalışma güçlü ve zayıf yönleri ile yapılan diğer çalışmalarla paralellik göstermektedir.

Din eğitimi geleneğimizde köklü bir yere sahip olan cami derslerini günümüz koşullarında akademik ve teknik olarak geliştirmek iki yönlü çalışmalar yapmayı gerekli kılmaktadır. Bu gerekliliği mevcut çevrimiçi dinî bilgi kaynaklarının yetersiz ve yüzeysel olması ile temellendirmek mümkündür.⁵⁴ Çevrimiçi dinî bilgi kaynaklarının bu hali göz önünde bulundurulduğunda dinî bilginin yetkin ve yeterli derinliğe sahip bireyler tarafından sunulması ihtiyaç halini almaktadır. Sonuç olarak var olan uygulamalara ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelere bakılarak din eğitiminin gerek örgün gerekse yaygın alanlarındaki hizmetlerinin önemli bir kısmının uzaktan erişim sistemleri üzerinden geliştiği bir gerçekliktir. Altı çizilmesi gereken diğer bir husus da şudur: Online din eğitimi uygulamaları yüz yüze eğitimin bir alternatifi olarak değil, destekleyicisi ve güçlendiricisi olarak ele alınmalıdır. Neredeyse her hizmetin dijitalleştiği ve insanların söz konusu mecraları yoğun bir şekilde kullandığı bu çağda böyle imkânı görmezden gelmek doğru bir yaklaşım değildir. Eylem araştırmalarının doğası gereği bu çalışmada da uzaktan yaygın din öğretiminin geliştirilmesine ilişkin birtakım önerilerde bulunmak gerekirse;

- İnternet ve diğer iletişim teknolojilerini daha aktif bir şekilde kullanarak cami derslerinin etkinliği ve yaygınlığı artırılmalıdır. Bu kapsamda çevrimiçi derslerin interaktif olmasını sağlayacak düzenlemeler, daha kaliteli kayıt ve aktarım teknolojilerinin kullanılması, kayıt altına alınan derslerin dinlenme oranını artıracak tedbirlerin alınması gibi çalışmalar yapılmalıdır. Ayrıca soru-cevap ve tartışma teknikleri gibi eğitimsel etkinliklerin yanı sıra etkileşimi destekleyici teknolojik imkânlarla bu derslerin etkinliği geliştirilebilir.
- Yaygın din eğitimi amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı ve YÖK arasında var olan anlaşmaların kapsamı genişletilerek ülke sathına yayılmış olan ilahiyat fakültelerindeki akademik kadrodan bu sahada çok daha etkin bir şekilde yararlanılabilir. Özellikle üniver-

⁵³ Çapçioğlu - Kaya, *age*, 120-121.

⁵⁴ Eken, "Enformasyon Toplumunda Dini Bilgi Edinme".

site kampüslerinde yer alan camilerde üniversite gençliğine hitap edecek programların çeşitliliği ve etkinliği arttırılabilir. Bunun yanı sıra çocuklara, gençlere ve kadınlara yönelik paket programlar da yapılabilir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Ali. “Donanımlı İslam İnsanının Yetişmesinde Cami Derslerinin Önemi (Konya Örneği)”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyal ve Kültürel Açından-* haz. Fikret Karaman vd. 2/473-488. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

Altaş, Nurullah. “Türkiye’de Dinî Yükseköğretim Alanında Uzaktan Eğitimle İlgili Algı Sorunları ve İLİTAM Uygulamaları”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 14/31 (2016), 7-42.

Arat, Turgay – Bakan, Ömer. “Uzakta Eğitim ve Uygulamaları”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi* 14/1-2 (2014), 363-374.

Baptism Preparation Program (For Either Godparents or Parents)”. Erişim 11 Mart 2022. https://www.catechismclass.com/shop/lessons_detail.php?id=85

Buchta, Roman vd. “Religious Education in Poland during the COVID-19 Pandemic from the Perspective of Religion Teachers of the Silesian Voivodeship”. *Religions* 12/8 (17 Ağustos 2021), 650. <https://doi.org/10.3390/rel12080650>

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi ‘u’s-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.

Çakır, Ruşen – Bozan, İrfan. *Sivil Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün mü?*. İstanbul: TESEV Yayınları, 2005.

Çapçioğlu, İhsan - Kaya, Emine. *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dinî Hayat-Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış-*. Ankara: Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası Yayınları, 2021.

Celebi, Ahmet. *İslam’da Eğitim ve Öğretim Tarihi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınları, 1976.

Çinemre, Semra. “Yaygın Din Eğitiminde Dijitalleşme: Almanya Protestan Kilisesi’nin Sunduğu Dijital Hizmetler Üzerinden Bir İnceleme”. *ATEBE* 6 (Aralık 2021): 79-102. <https://doi.org/10.51575/atebe.1016452>.

Çoban, Serhat. “Uzaktan ve Teknoloji Destekli Eğitimin Gelişimi”. *XVI. Türkiye’de İnternet Konferansı Bildiri Kitabı*. İstanbul: 2013.

Demir, Ekrem. “Uzaktan Eğitime Genel Bir Bakış”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 39 (2014), 2071-2079.

Devran, Yusuf - Elitaş, Türker. “Uzaktan Eğitim: Fırsatlar ve Tehditler”. *Online Academic Journal of Information Technology* 8/27 (2016), 31-40.

Doğan, Lütfi. “Camiler ve Eğitim”. *Diyanet İlmî Dergi* 4/12 (1965), 231-234.

Eken, Metin. “Enformasyon Toplumunda Dini Bilgi Edinme: İnternet Ortamındaki Dini Enformasyonun Güvenilirliği ve Kalite Kriterleri Üzerine Bir İnceleme”. *Journal of International Social Research* 11/58 (30 Ağustos 2018), 894-906.

Gözütok, Şakir. *İslam'ın Altın Çağında İlim*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2012.

Güşen, Seyit Ali. “Cumhuriyet Dönemi Fatih Camii’nde Hadis Eğitimi”. *Uluslararası Cami Sempozyumu-Sosyal ve Kültürel Açından-* haz. Fikret Karaman vd. 1/409-426. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

Hamidullah, Muhammed. *Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınevi 1990.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *er-Rihle fî talebi'l-hadis*. nşr. Nûreddîn İtr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1395/1975.

Isaac, E. Paulette. *Expanding the Boundaries of Adult Religious Education: Strategies, Techniques, and Partnerships for the New Millenium*. San Francisco: Jossey-Bass, 2012. <http://site.ebrary.com/id/10546597>.

İbn Hişâm, Ebû Muḥammed Abdulmelik b. Hişâm el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Mustafâ es-Sakkâ vd. Mektebetu Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.

Kevserî, Muhammed Zâhid. “Çeşitli İslam Merkezlerine Gönderilen Mus-haflar ve Müslümanların Kur'an'a Verdikleri Önem”. çev. Muhittin Akgül. *Usûl: İslâm Araştırmaları* 7 (2007), 169-186.

Kırık, Ali Murat. “Uzaktan Eğitimin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'deki Durumu”. *Marmara İletişim Dergisi* 21 (2014), 73-94.

Köten, Akif. “Asrı Saadette Suffa Ashabı”. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*. ed. Vecdi Akyüz. 4/381-416. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2019.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Recî' Vak'ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/reci-vakasi> (04.02.2022).

Lorne L. Dawson, Douglas E. - Jenna Hennebry. “New Religions and the Internet: Recruiting in a New Public Space”. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*. ed. Lorne L. Dawson. 151-173. New York: Routledge, 2004.

Müslim. Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: 1374-75/1955-56.

Önkâl Ahmet - Bozkurt, Nebi. “Cami”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Önkal, Ahmet. “Bi’rimaûne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/birimaune> (04.02.2022).

Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *es-Sünen* (el-Kütübü’s-sitte içerisinde). Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000.

Vâkıdî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî. *el-Meğâzî*. nşr. Marsden Jones. Beyrût: Dâru’l-Alemî, 1409/1989.

Yücel, Ahmet. “Bir Hadis Terimi Olarak “Sahaff” ve Hadis Tarihi Açısından Önemi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11-12 (1993-1994), 197-204.

Zengin, Fethullah. “Hz. Peygamber Dönemi Medine’inde Mescid’in Sosyal ve İdari Rollerini Üzerine”. *Uluslararası Cami Sempozyumu -Sosyal ve Kültürel Açısından-*. haz. Fikret Karaman vd. 2/831-838. Malatya: İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.

İnternet Kaynakları

“<https://cdu.edu>”. Erişim 17 Mart 2022.

“<https://cor.org/live>”. Erişim 17 Mart 2022.

“<https://urj.org>”. Erişim 17 Mart 2022.

“<https://www.islamicity.org>”. Erişim 17 Mart 2022.

“<https://zmm.org>”. Erişim 17 Mart 2022.

“<https://diniyayinlar.diyaret.gov.tr/detay/425/Dijital-Yayinlar-Daire-Baskanligi>”

“<https://www.newstatesman.com/politics/religion/2020/04/how-coronavirus-leading-religious-revival>”